

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

РАЄВСЬКИЙ СЕРГІЙ МИХАЙЛОВИЧ

УДК 338.43:477.5 “19/20”

**СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.**

07.00.01 – історія України

**Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

Київ – 2006

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Кабінет Міністрів України.

Науковий керівник доктор історичних наук, професор
Казьмирчук Григорій Дмитрович,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка, завідувач
кафедри історії для гуманітарних факультетів.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Довжук Ігор Володимирович,
Східноукраїнський національний
університет імені Володимира Даля,
завідувач кафедри архівознавства;
кандидат історичних наук, доцент
Соловйова Тетяна Миколаївна,
Переяслав-Хмельницький державний
педагогічний університет
імені Григорія Сковороди,
доцент кафедри загальної історії та методологій і методики навчання.

Провідна установа Інститут історії України НАН України, відділ історії України XIX – початку
XX ст., м. Київ.

Захист відбудеться “ 19 ” січня 2007 р. о 16³⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради
К 26.053.02 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ,
вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий “ 18 ” грудня 2006 р.

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради

Стоян Т.А.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДИСЕРТАЦІЇ

Актуальність теми дослідження. Сучасний період розвитку України характеризується глибокими зрушеннями в економіці, політиці, соціальній сфері, що потребує переосмислення багатьох проблем сьогодення, зокрема переходу до ринкової економіки, створення і вдосконалення різних форм власності, докорінної зміни виробничих відносин та психології людей. Для вирішення сучасних проблем сільського господарств України особливо значимим є врахування уроків минулого.

Сільське господарство в історії України є сферою діяльності значної частини населення України. При чому його розвиток має регіональні особливості, які поки що вивчені недостатньо. Саме тому вивчення теми у регіональному масштабі дозволить розкрити особливості та місцеву специфіку функціонування аграрного сектора. Розробка цієї теми має наукову цінність, оскільки обґрунтування проблеми розвитку сільського господарства потребує нових підходів. Це зумовлює необхідність наукового пошуку та нового осмислення аграрної історії України як складової суспільно-цивілізаційного розвитку.

Вивчення сільського господарства визначається його важливим місцем у соціально-економічній системі України й необхідністю вироблення стратегії реформування сучасного аграрного сектора України, що неможливо без врахування історичного досвіду.

Актуальність даної теми обумовлена також тим, що дослідження проблеми розвитку сільського господарства Лівобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст. є важливою складовою аграрної історії України, яка досі залишається малодослідженою.

Зв'язок теми дисертації з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане на кафедрі історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Його тема має зв'язок із розробкою актуальних питань соціальної історії України, що входить у плани роботи кафедри. Тема дисертації затверджена Вченою радою історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка 22 січня 2004 р., протокол № 5.

Об'єктом дисертаційного дослідження є господарство України наприкінці XIX – на початку XX ст.

Предметом дослідження є основні аспекти розвитку сільського господарства лівобережних губерній України наприкінці XIX – на початку XX ст.

Територіальні межі дослідження охоплюють три губернії Лівобережної України (Полтавську, Харківську та Чернігівську губернії), які перебували у складі Російської імперії.

Хронологічні рамки охоплюють кінець XIX – початок XX ст. Нижня хронологічна обумовлена заміною в Російській імперії повинностей тимчасовозобов'язаних селян обов'язковим викупом землі у 1881 р., що сприяло поширенню ринкових відносин у сільському господарстві. Верхня зумовлена початком Першої світової війни, яка призвела до дезорганізації народного господарства.

Мета дослідження полягає у комплексному аналізі розвитку сільського господарства Лівобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст.

Для досягнення поставленої мети визначаються такі основні **завдання**:

- проаналізувати джерельну базу та стан дослідження проблеми в науковій літературі;
- простежити поширення ринкових відносин у сільському господарстві Лівобережної України наприкінці XIX ст.;
- розглянути стан окремих галузей сільського господарства Лівобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст.;
- охарактеризувати причини, основні положення та особливості реалізації столипінської реформи на Лівобережжі;
- дослідити зміни у сільському господарстві Лівобережної України, зумовлені проведенням столипінської аграрної реформи;
- визначити соціально-економічне становище сільськогосподарських виробників.

Методологія дослідження. В основу дисертаційного дослідження покладено загальнометодологічні принципи історизму, об'єктивності й науковості, що реалізуються за допомогою як загальнонаукових, так і спеціально-історичних методів: історико-генетичного та статистико-аналітичного (дослідження інформації з джерел, її систематизації та обробці), історико-порівняльного та історико-системного (визначення ролі окремих напрямів розвитку аграрного сектора економіки), історико-типологічного (аналіз основних напрямів і форм розвитку сільського господарства лівобережних губерній).

Наукова новизна дисертаційного дослідження визначається тим, що на основі архівних та опублікованих джерел, аналізу відповідної наукової літератури вперше створено комплексне дослідження перетворень в сільському господарстві Лівобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст. Досліджено процес проведення та простежено наслідки аграрного реформування.

Визначено зміни у сільському господарстві та встановлено його основні компоненти виробничої бази: розміри і форми землеволодіння та землекористування; робоча худоба; сільськогосподарський реманент тощо.

У науковий обіг введено значну кількість нових архівних документів, опублікованих матеріалів, праць дореволюційної історіографії, узагальнення яких дало можливість дослідити розвиток сільського господарства Лівобережної України наприкінці XIX – початку XX ст.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що фактичний матеріал і висновки дослідження можуть бути використані при написанні узагальнюючих праць з історії сільського господарства та селянства України, підготовці підручників і навчальних посібників, лекцій і спеціальних курсів для навчальних закладів, при проведенні краєзнавчих заходів, у ході перспективного планування й складання програм розвитку сільського господарства. Розробка такої проблеми, як розвиток сільського господарства Лівобережної України наприкінці XIX – початку XX ст., допоможе з'ясувати особливості становища та етапів розвитку аграрного сектора економіки.

Апробація результатів дисертації здійснювалась у формі виступів на міжнародних наукових конференціях: “Розвиток науки в університеті за 170 років очима молодих вчених і студентів” (Київ, 2004), “Шевченківська весна. Сучасний стан науки: досягнення, проблеми та перспективи розвитку” (Київ, 2005); наукових конференціях: “Дні науки НаУКМА” (Київ, 2005), “Проблеми історії України” (Київ, 2005), науково-практичній конференції “Проблеми історії та історіографії України” (Київ, 2006).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження викладені автором у восьми наукових статтях, п'ять з них вийшли у фахових виданнях, які входять до переліку ВАК України.

Структура роботи обумовлена метою та завданнями дослідження. Вона складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (33 сторінки, 378 найменувань). Її загальний обсяг – 194 сторінки, з них основний текст – 161 сторінка.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У першому розділі – “Історіографія та джерельна база дослідження” – розглянуто джерельну базу дисертації, історіографію проблеми розвитку сільського господарства з визначенням ступеня вивченості аспектів.

Проблема розвитку сільського господарства була предметом дослідження в дореволюційній, радянській та сучасній вітчизняній історіографії, вона привертала увагу закордонних істориків.

Питання розвитку сільського господарства розглядалося в працях відомих дослідників дорадянського періоду. Серед них варто виділити праці М. Рклицького¹, який зібрав і обробив документальний матеріал, що відображає зміни в селянському землеволодінні, господарському житті Полтавської губернії.

Руйнування селянської поземельної общини та впровадження капіталістичних відносин у сільському господарстві вивчали А. Кауфман², С. Прокопович³.

Участь Селянського поземельного банку в проведенні реформи розглядав О. Зак⁴. У праці І. Ямзіна⁵ досліджено заходи уряду П. Столипіна в організації переселення селян. Процес мобілізації землеволодіння, на основі оголошень старших окружних судів, висвітлюється в праці В. Святловського⁶. Велика кількість документального матеріалу щодо розвитку сільського господарства Чернігівської губернії міститься в праці А. Русова⁷.

Слід зазначити, що саме в дореволюційній історіографії міститься досить достовірний фактичний матеріал стосовно розвитку сільського господарства України взагалі, і Лівобережної України зокрема. На нашу думку, необхідно наголосити на тому, що під час збирання та опрацювання поданні цього матеріалу застосовувався науковий підхід, що надає цим працям особливої цінності. Хоча в більшості вони характеризувалися накопиченням фактів без належного їх узагальнення.

У радянські часи питанню розвитку сільського господарства приділялася досить значна увага. Особливо під пильне дослідження підпала столипінська аграрна реформа, яка оцінювалася досить негативно. Однак існували праці, у яких вчені неупереджено ставилися до її проведення. Одним із таких науковців був П. Першин⁸, який простеживши еволюцію хутірсько-відрубного господарства прийшов висновку, що створення такого типу господарства “відкриває широкі можливості проявленню

¹ *Рклицкий М.* Мобилизация земельной собственности по данным купли-продажи за 36 лет (1863-1898 гг.) // Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1904 год. – Полтава, 1904. – С. 59-122; *його ж.* Изменения в хозяйственной жизни населения Полтавской губернии по данным переписей 1900 и 1910 гг. Отгиск из 16 выпуска “Статистического Ежегодника”. – Полтава, 1915. – 120 с., 17 с. карт.

² *Кауфман А.* Аграрный вопрос в России: Курс нар. ун-та. – М., 1918. – 167 с.

³ *Прокопович С.* Аграрный кризис и мероприятия правительства. – М., 1912. – 223 с.

⁴ *Зак А.* Крестьянский поземельный банк. – М., 1911. – 607 с.

⁵ *Ямзин И.* Переселенческое движение в России с момента освобождения крестьян. – К., 1912. – 198 с.

⁶ *Святловский В.* Мобилизация земельной собственности в России (1861-1908 р.). – 2-е изд. – СПб., 1911. – 152 с.

⁷ *Русов А.* Описание Черниговской губернии. В 2 т. – Чернигов, 1898.

⁸ *Першин П.* Участковое землевладение в России. Хутора и отруба, их распространение за десятилетие 1907-1916 гг. и судьбы во время революции (1917-1920). – М., 1922. – 52 с.

індивідуально-господарської ініціативи, найбільш повному і продуктивному використанню сил господарства та пристосуванню його до вимог ринку”⁹.

Розвиток аграрного сектора під час столипінської аграрної реформи одним із перших дослідив О. Погребінський¹⁰. Автор розглянув основні аспекти реформування країни та відзначив деякі особливості її реалізації в Україні, порівняв місцеві та загальноросійські показники. Дослідник визначив роль в сільському господарстві середньозабезпечених селян.

Узагальнив статистичні матеріали, що частково характеризували питання мобілізації земельної власності та зробив порівняльний аналіз окремих сторін економічного становища селянського господарства М. Слабченко¹¹. Темпи розвитку капіталістичної системи ведення господарства, процес перерозподілу земель в Україні, поширення серед сільського населення так званого заробітчанства в другій половині XIX – початку XX ст. досліджено М. Яворським¹² та Ф. Лосем¹³.

Процеси землеволодіння й землекористування, розшарування селянства в пореформений період та причини селянського руху в українському селі вивчено В. Теплицьким¹⁴, М. Лещенком¹⁵.

Питання управління селянами на Україні після проведення реформи 1861 р., їхнє правове та матеріальне становище проаналізував А. Бондаревський¹⁶. Нові джерельні матеріали стосовно проведення столипінської реформи введено С. Дубровським¹⁷. У дослідженні І. Гуржія¹⁸ проаналізовано сільськогосподарське виробництво в Україні в 60-90-х роках XIX ст.

Особливої уваги заслуговує серія праць А. Анфімова¹⁹. Дослідник розглянув проблему розвитку поміщицького та селянського господарства Європейської Росії наприкінці XIX – початку XX ст. Переселенню селян до Сибіру під час проведення столипінської реформи присвячені дослідження

⁹ Там само. – С. 34.

¹⁰ Погребінський О. Столипінська реформа на Україні. – Х., 1931. – 127 с.

¹¹ Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. В 2 т. / Державне видавництво України. – Х., 1927. – Т. 2. – 280 с.

¹² Яворський М. Україна в епоху капіталізму. – Полтава, 1925. – Вип. 2. – 186 с.; Вип. 3. – 310 с.

¹³ Лось Ф. Україна в роки столипінської реакції. – М., 1944. – 140 с.

¹⁴ Теплицький В. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60-90 роки XIX ст.). – К., 1969. – 307 с.

¹⁵ Лещенко М. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60-90-ті роки XIX ст.). – К., 1970. – 304 с.; його ж. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції. – К., 1956. – 188 с.

¹⁶ Бондаревський А. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року. – К., 1961. – 128 с.

¹⁷ Дубровський С. Столыпінська земельна реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в начале XX века. – М., 1963. – 600 с.

¹⁸ Гуржій І. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст. – К., 1968. – 192 с.

¹⁹ Анфімов А. Крупное помещичье хозяйство Европейской России. – М., 1969. – 396 с.; його ж. Крестьянское хозяйство Европейской России. 1881-1904. – М., 1980. – 240 с.

Л. Склярів²⁰, В. Кабузана²¹. Питання розвитку сільського господарства та кризову ситуацію наприкінці XIX ст. Росії розглянуто в праці Н. Єгіазарової²².

Велика увага розвитку сільського господарства України приділяється в “Истории Украинской ССР”²³. Для нас цінним є те, що крім зведених даних у ній містяться регіональні показники общинного землеволодіння на Лівобережній Україні.

Позитивним явищем в історіографії радянського періоду була робота з новими архівними матеріалами, дослідження становища казенних та поміщицьких селян, аналіз кризи в сільському господарстві. Відбулося як кількісне зростання робіт з теми, так і їх якісне покращення. Поступово історики відходять від ілюстративності, фактографізму, удосконалюються й ускладнюються методи дослідження. Інструментарій дослідників поповнюється методами математичної статистики. Це позитивно позначалося і на якості узагальнюючих робіт. В цілому, за радянських часів вивчення історії сільського господарства значно просунулось уперед. До недоліків треба віднести те, що було недостатньо показано особливості соціально-економічного становища селянства та аграрних відносин на Лівобережжі.

Певний час історичні події в Україні XIX – початку XX ст. залишалися на узбіччі дослідницького інтересу. Після здобуття Україною незалежності інтерес до вивчення історії селянського господарства не знизився. Більше того, відбувається розширення проблематики, вдосконалення теорії та методики досліджень. Одними з перших до даної тематики звернулися у своїх комплексних працях В. Сарбей²⁴, В. Борисенко²⁵.

Причини, суть і шляхи розв’язання аграрного питання в Україні та його місце і роль у соціально-економічному житті проаналізовано С. Сусоровим²⁶. Становлення на Україні індивідуального селянського господарства дослідив М. Якименко²⁷. Розвиток селянської кооперації та її окремих видів

²⁰ Склярів Л. Переселение и землеустройство в Сибири в годы столыпинской аграрной реформы. – Л., 1962. – 558 с.

²¹ Кабузан В. Переселення українців у Далекосхідний край в 1850-1916 рр. // Український історичний журнал. – 1971. – № 2. – С. 65-70.

²² Єгіазарова Н. Аграрный кризис конца XIX века в России. – М., 1959. – 192 с.

²³ История Украинской ССР: В 10 т. – К., 1983. – Т. 5. – 558 с.

²⁴ Україна крізь віки: В 15 т. / НАН України, Інститут археології (В.А. Смолій ред.). – К., 1998. – Т. 9: Національне відродження України. – 335 с.

²⁵ Борисенко В. Курс української історії: з найдавніших часів до XX століття. – К., 1998. – 616 с.

²⁶ Сусоров С. Аграрне питання в Україні: причини, прояви, шляхи розв’язання (кінець XIX – початок XX ст.). – Херсон, 1997. – 37 с.

²⁷ Якименко М. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861-1918 рр.) // УІЖ. – 1996. – № 1. – С. 3-14.

вивчає В. Марочко²⁸. Діяльність земських закладів щодо піднесення агротехнічного рівня сільського господарства Лівобережної України висвітлюються у статті Т. Лобас²⁹. Регіональні особливості у розвитку ринкових відносин досліджуються в працях В. Довжука³⁰, Т. Соловйової³¹. Різноманітні аспекти розвитку сільського господарства розглянуто в ґрунтовній праці «Історія українського селянства»³².

У сучасній історіографії значне коло питань історії сільського господарства розглядається в контексті вивчення столипінської аграрної реформи. У дослідженнях звертається значна увага на ті позитивні моменти реалізації реформи, які не знайшли всебічного і достатнього відображення у працях радянських істориків, але оцінки реформи, як і раніше, неоднозначні та суперечливі.

Сучасна російська історична наука продовжує розвивати традиції закладені радянською історіографією з дослідження питань соціально-економічного розвитку Російської імперії у досліджуваний період. У праці А. Авреха³³, який досліджував спроби реформ в Росії на початку ХХ ст., столипінська реформа оцінюється негативно, доводиться, що реформа, через збереження поміщицького землеволодіння, не виправдала себе.

Вивченню кустарних деревообробних промислів українських селян присвятила свою працю російська дослідниця Т. Богомазова³⁴. Авторка зазначає, що ці промисли набули особливого значення в тих губерніях, зокрема в північних повітах Чернігівської губернії, де сільське господарство з різних причин не мало вирішального значення для досить великої кількості селян³⁵.

Окремо слід виділити докторські та кандидатські дисертації, присвячені історії розвитку сільського господарства Лівобережжя. Докторська робота М. Якименка³⁶ досліджує питання

²⁸ *Марочко В.* Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). – К., 1995. – 224 с.

²⁹ *Лобас Т.* Діяльність земських закладів щодо піднесення агротехнічного рівня сільського господарства (на матеріалах земств Полтавської, Харківської, Чернігівської губерній) // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – Вип. 3. – С. 278-286.

³⁰ *Довжук І.* Харчова промисловість Наддніпрянської України в другій половині ХІХ ст.: деякі аспекти розвитку // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К., 2005. – С. 27-33; *його ж.* Регіонально-галузевий розвиток сільського господарства Наддніпрянської України в першій половині ХІХ ст. // Український селянин: Збірник наукових праць. – Черкаси, 2005. – Вип. 9. – С. 100-102.

³¹ *Соловйова Т.* Історична наука про розвиток цукрової промисловості України у ХІХ ст. // Наукові записки з української історії. Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2004. – Вип. 15. – С. 294-298.

³² *Історія українського селянства.* Нариси в 2-х томах. – К., 2006. – Т. 1. – 631 с.

³³ *Аврех А.* Столыпин и судьбы реформ в России. – М., 1991. – 286 с.

³⁴ *Богомазова Т.* Кустарные деревообрабатывающие промыслы украинцев в конце ХІХ – начале ХХ вв. – СПб., 1999. – 164 с.

³⁵ *Там само.* – С. 47.

³⁶ *Якименко Н.* Переселение крестьян Украины на окраины России в период капитализма

переселення селян з України в період 1861-1917 рр. Автором розглянуто економічні основи аграрних міграцій на Україні.

У кандидатській дисертації В. Майстренка³⁷ проаналізовано процес реформування сільського господарства під час столипінської аграрної реформи в Харківській губернії. У своєму дослідженні автор приходиться до таких висновків: столипінська реформа прискорила розвиток капіталістичних відносин на селі, утворювалася буржуазна земельна власність, усувалося черезсмузжя і далекоземелля, зростало застосування сільськогосподарських машин, добрив, підвищувалася врожайність і товарність сільського господарства.

Різноманітні аспекти функціонування кустарних промислів селян Харківської губернії проаналізовано М. Масловим³⁸. Дисертаційна робота В. Бочарова³⁹ розглядає проведення столипінської аграрної реформи в Катеринославській і Харківській губерніях. Розвиток кредитної кооперації вивчає В. Власенко⁴⁰.

У кандидатській роботі Л. Ігнатової⁴¹ здійснено аналіз висвітлення проблем українського селянства у періодичній пресі, оцінки поглядів сучасників на проблему приватної селянської власності на землю. Вивчення історії селянського населення та основних компонентів селянського господарства Харківської губернії присвячено дослідження В. Кулікова⁴².

Отже, дослідниками протягом тривалого часу була проведена значна робота по вивченню розвитку сільського господарства Лівобережної України, але досі ця проблема не була предметом спеціального наукового дослідження.

Джерельну базу дисертації становить комплекс архівних та опублікованих матеріалів. Значна кількість документальних матеріалів зосереджена в Державному історичному архіві України в м. Києві. Також документальні матеріали з теми дослідження зберігаються в обласних державних архівах.

У фондах Державного історичного архіву України в м. Києві представлені важливі аспекти розвитку сільського господарства Лівобережної України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. У фонді

(1861-1917 гг.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.02 / КДУ. – К., 1989. – 36 с.

³⁷ *Майстренко В.* Столипінська аграрна реформа в Харківській губернії: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Х., 1997. – 195 с.

³⁸ *Маслов М.* Розвиток селянського промислового підприємництва у Харківській губернії (1861-1914 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / ХДУ. – Х., 1998. – 16 с.

³⁹ *Бочаров В.* Столипінська аграрна реформа в Катеринославській і Харківській губерніях (1906-1916 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Донецьк, 2001. – 171 с.

⁴⁰ *Власенко В.* Кредитна кооперація Лівобережної України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / ХДУ. – Х., 1998. – 17 с.

⁴¹ *Ігнатова Л.* Аграрна реформа П. А. Столипіна та її здійснення в Україні (1906-1914 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / ОДУ. – О., 2002. – 19 с.

“Канцелярії київського, подільського та волинського генерал-губернатора” (Ф. 442) містяться звіти губернатора, статистичні дані та відомості врожайності хлібів, кількості домашньої худоби, системах землеробства. Це дає можливість прослідкувати систему ведення господарства та врожайність господарств регіону.

Документи фонду “Чернігівського ГЖУ” (Ф. 1439) зберігають справи про випадки незадоволення селян виходом на відруби, відмову виходити на відруби, нанесення образ та побиття землеміра. Ці відомості дозволяють дослідити ставлення селян до проведення столипінської аграрної реформи.

Матеріали кіномотофонду 12 містять справи про діяльність землевпорядних комісій, відомості про видачу посвідчувальних актів на землю, яка відійшла у приватну власність, про розмір земельних норм для селян, про кількість створених відрубів та хуторів, про кількість і розміри общинних господарств, та тих, які вийшли з общини.

У фонді “Київського губернського управління” (Ф. 274) зосереджені відомості щодо орендних цін та розмірів відробітку за орендовані землі. Це дозволяє прослідкувати динаміку орендних цін і форми відробітку, які використовувалися на Лівобережжі.

Певна кількість матеріалів із теми дослідження знаходиться у фондах державних обласних архівів.

У Державному архіві Харківської області у фонді “Харківської губернської земської управи” (Ф. 304) зберігаються анкети селян, опитувальні картки переселенців, відомості про переселенців, циркуляр губернської повітової управи, звіт переселенського відділу, різноманітна переписка щодо змін, які відбулися в селянському господарстві в ході реформування, зберігаються матеріали про причини переселенського руху, становище переселенців, фінансування агрономічних заходів повітових управ і фінансову допомогу губернської управи в цих діях. Документи фонду дозволяють проаналізувати проведення столипінської реформи в регіоні.

Фонди “Харківського губернського присутствія” (Ф. 18) та “Канцелярії харківського губернатора” (Ф. 3.) містять посвідчувальні акти щодо кількості селянських дворів, які вийшли з общини і закріпили за собою землю та тих селищ, які вважалися такими, що перейшли до подвірного землеволодіння, обставини та ті ситуації, які виникали під час проведення реформи, причини переселення селян Харківщини. Це дозволяє проаналізувати процес здійснення реформи в губернії, вихід селян з общини та закріплення виділеної землі у приватну власність.

⁴² Куліков В. Селянське господарство Харківської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / ХНУ. – Х., 2005. – 19 с.

У документах фонду “Зміївської повітової земської управи” (Ф. 309) зосереджені відомості про впровадження удосконалених знарядь через прокатні пункти сільськогосподарського інвентаря. Це дає можливість більш змістовно простежити матеріально-технічне становище землевласників.

У фонді “Канцелярії Кролевецького податного інспектора” (Ф. 828) Державного архіву Сумської області містяться відомості щодо економічного становища сільського населення, врожайні дані. Це надає можливість визначити рівень матеріального забезпечення селян, порівняти врожаї повітів Чернігівської губернії.

Документи фонду “Земського начальника Лебединського повіту Харківської губернії” (Ф. 493) представлені Циркуляром Міністерства Внутрішніх Справ про переселення селян до Сибіру, дають характеристики ділянок, які призначалися для переселенців і правила продажу ділянок в Азіатській частині Російської імперії. На основі цих документальних матеріалів проаналізовано причини та процес переселення селян Лівобережжя до окраїн Російської імперії.

Фонд “Охтирської повітової земської управи” (Ф. 759) зберігає документи, на підставі яких можемо проаналізувати діяльність повітових сільськогосподарських складів по продажу сільськогосподарських машин та знарядь населенню.

У Державному архіві Чернігівської області у фонді “Чернігівського губернського у земських і селянських справах присутствія” (Ф. 145) зосереджені документи про агрономічну допомогу сільському населенню при створенні хутірських господарств і шляхи покращення сільського господарства.

Наявні архівні документи фонду “Чернігівського губернського присутствія” (Ф. 147) містять відомості про різноманітні аспекти розвитку сільського господарства, зокрема стану озимих посівів губернії.

У фонді “Чернігівського губернського статистичного комітету” (Ф. 154) розміщені описи селянських наділів відрубних господарств та хутірських господарств селян і козаків. Це допомагає нам проаналізувати становище створених під час проведення столипінської реформи господарств.

Відомості про банківські операції щодо отримання селянами позики на покупку землі зберігаються у фонді “Чернігівського відділення Селянського поземельного банку” (Ф. 214).

У Державному архіві Полтавської області великі комплекси джерел, на жаль, були знищені в роки Другої світової війни. Матеріали фонду “Полтавського губернського правління” (Ф. 80) містять справи про створення хутірських та відрубних господарств під час столипінської аграрної реформи. Це дозволяє нам більш детально проаналізувати процес організації таких господарств.

Матеріали листування з губернською земською управою, Всеросійською земською спілкою та із землевласниками зберігаються у фонді “Гадяцької повітової земської управи” (Ф. 694). Вони дозволяють проаналізувати діяльність повітових управ із приводу використання мінеральних добрив, боротьби зі шкідниками. Значна частина документів цих фондів використовується вперше.

Загалом опрацьовано 56 фондів, 118 справ 5 державних обласних архівів України та Державного історичного архіву України в м. Києві.

Окрему групу джерел склали законодавчі акти вищих органів влади держави, які опубліковані в “*Полном собрании законов Российской империи*”⁴³. Відомості щодо кількості селян, які вийшли з общини та про закріплення за ними землі містяться у виданні МВС “*Известия земского отдела*”⁴⁴. Завдяки цим матеріалам ми маємо можливість дослідити етапи руйнування селянської поземельної общини, утворення хутірських та відрубних господарств. У друкованих стенографічних звітах Державної Думи Росії⁴⁵ відображені депутатські та урядові виступи з різними думками та пропозиціями щодо реформування господарства.

Урядова статистика опублікована у збірниках державних органів влади. Дані Центрального Статистичного Комітету щодо площі та врожайності посівів у губерніях Російської імперії на початку ХХ ст. розміщені в “*Атласе картограмм и статистических таблиц хлебо-промышленного значения 72 губерний и областей Европейской и Азиатской России в 1900-1904 гг.*”⁴⁶. Значний комплекс інформації міститься у збірниках, які видавало Головне управління землеволодіння та землеробства⁴⁷.

“*Статистика землевладения в 1905 г.*”⁴⁸ містить відомості щодо приватного селянського та поміщицького землеволодіння, кількості селянських господарств і їхнього розміру. Джерело дозволяє визначити ступінь готовності різних регіонів до реформування сільського господарства.

У “*Статистических ежегодниках России*”⁴⁹ вміщені дані про весь комплекс урядових заходів.

⁴³ *Полное собрание законов Российской империи*. – СПб., 1907. – Т. 24, 26, 30, 31.

⁴⁴ *Известия земского отдела*: Ежемес. журн. изд. при. Земск. отд. м-ва внутр. дел. – СПб., 1909. – № 6; 1912. – № 3.

⁴⁵ *Государственная Дума. Обзор деятельности комиссий и отделов*. – СПб., 1907. – 822 с.; *там само*. – СПб., 1908. – 3151 с.; *там само*. – СПб., 1909. – 1767 с.

⁴⁶ *Атлас картограмм и статистических таблиц хлебо-промышленного значения 72 губерний и областей Европейской и Азиатской России в 1900-1904 гг.* Составлен по данным Центрального Статистического Комитета Министерства Внутренних Дел Бароном Н.Н. Торнау. – СПб., 1905. – 37 с.

⁴⁷ *Сборник законов и распоряжений по землеустройству*. – СПб., 1908. – 1394 с.; *Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств. Год шестой*. – СПб.: 1913. – 601 с.

⁴⁸ *Статистика землевладения в 1905 г.* – Вып. 33. Харьковская губерния. – СПб., 1906. – 52 с.; Вып. 47. Черниговская губерния. – СПб., 1906. – 58 с.; Вып. 48. Полтавская губерния. – СПб., 1907. – 58 с.

⁴⁹ *Статистический ежегодник России 1914 г.* – Пг., 1915. – 304 с.

Вони є найбільш інформативними серед статистичних джерел. Так, у цих виданнях містяться дані про утворення хутірських та відрубних господарств, землевпорядні роботи на селянських надільних землях, рівень врожайності зернових культур, розвиток тваринництва. Їхнє опрацювання дозволяє отримати інформацію про сільськогосподарські наслідки столипінських нововведень у регіоні. При вивченні діяльності Селянського банку та його впливу на економічне становище селянства нам допомагають банківські звіти⁵⁰.

Основними недоліками урядової аграрної статистики є її розрізненість (збором статистичних матеріалів для своїх потреб займалися різні установи й відомства), її становий принцип та ін., хоча більшість її матеріалів визнається достатньо точними.

Іншу групу джерел складають матеріали земських установ. Вони містять статистичні матеріали, в яких відображаються регіональні особливості розвитку сільського господарства. У земських збірниках⁵¹ висвітлюються питання врожайності селянських і поміщицьких господарств, орендні відносини, ціни на землю та основні продукти, розвиток кооперативного руху.

Різноманітні звіти повітових і губернських земських установ⁵² дозволяють вивчити заходи по агрономічній допомозі населенню, покращенню агрокультури, сприянню технічному переобладнанню сільського господарства.

Матеріали щодо переселенського руху, кількість бажаючих переселитися, їхній майновий та сімейний склад, ходацький рух, способи ліквідації майна надруковані у земських виданнях⁵³, які стосуються історії переселення.

Окрему групу джерел складають матеріали періодичної преси у яких висвітлювалися різноманітні аспекти розвитку сільськогосподарського виробництва. Це такі видання, як “Полтавская земская газета”, “Харьковские губернские ведомости”, “Южный край”, “Хуторянин”, “Южно-русская сельскохозяйственная газета”.

Отже, можна констатувати, що дослідження ґрунтується на достатньому комплексі джерел, аналіз яких дає можливість достовірного і неупередженого розкриття теми.

⁵⁰ *Отчёты* Крестьянского поземельного банка за 1883-1915 гг. – СПб., 1884-1916.

⁵¹ *Статистический* ежегодник Полтавского губернского земства на 1901 г. – Полтава, 1902. – 285 с.; *Статистический* справочник по Харьковской губернии. – Х., 1911.; *Земский* сборник Черниговской губернии. – Чернигов, 1915. – Вып. 2. – 150 с.

⁵² *Отчёт* Харьковской Губернской Земской управы Губернскому земскому собранию очередной сессии 1911 года по Переселенческому отделу. – Х., 1911; *Отчёт* по экономическим мероприятиям Волчанского уездного земства за 1913 год. – Волчанск, 1914.

⁵³ *Переселение* из Полтавской губернии с 1861 по 1 января 1901 г. Составлено статистическим бюро по поручению Полтавской губернской управы. – Полтава, 1902. – Вып. 2.; *Переселение* в Сибирь из восьми губерний, входящих в состав Южно-русской областной земской переселенческой организации за 1906-1912 гг. Учёт семейного переселения. – Полтава, 1913.

У другому розділі “Розвиток сільського господарства лівобережних губерній України наприкінці XIX ст.” досліджуються основні напрямки розвитку сільськогосподарського виробництва лівобережних губерній України наприкінці XIX ст.

В аграрному секторі лівобережних губерній у зазначений період спостерігалось переплетення різних соціально-економічних укладів, існування різних форм власності на землю і різних соціальних типів господарств. Цей регіон найменш активно включався у ринкові стосунки і їх формування відбувалося досить складним шляхом, що було зумовлено збереженням консервативних форм соціально-економічного укладу.

Подальший розвиток внутрішнього і зовнішнього ринків, поглиблення суспільного поділу праці, взаємозв'язок сільського виробництва з переробною галуззю промисловості сприяли прогресу сільськогосподарського виробництва та розвитку товарного землеробства, господарській спеціалізації Лівобережної України на виробництві пшениці, а з технічних культур – тютюну та цукрового буряка, хоча їхнє виробництво в порівнянні з Правобережжям відіграло меншу роль.

У розвитку сільського господарства Лівобережжя відбувався ряд нових тенденцій: створення кооперативних товариств по збуту зернових та іншої сільськогосподарської продукції, які намагалися зайняти своє, належне їм місце в торгівлі; значний розвиток споживчої кооперації як спроба захистити сільського споживача товарів від експлуатації приватних торговців; активна участь земств у процесі піднесення агротехнічного рівня сільського господарства.

Незважаючи на позитивні зрушення протягом пореформеного періоду, сільське господарство не було забезпечено грошима, робочою худобою, сільськогосподарським реманентом, добривами. Землекористування як при подвірній, так і при общинній формі володіння в умовах нестійкості володіння земельними ділянками, черезсмузжя, дальноземелля, дуже важко було вести раціонально. Це перешкоджало прояву не тільки господарської ініціативи, але й веденню взагалі господарства. Площа общинного землеволодіння в регіоні значно різнилася. Так, якщо на Полтавщині общинне землекористування складало 14,6 %, Чернігівщині – 53,7 %, то в Харківській губернії – 94,5 %. Тобто, ми бачимо, що общинне землекористування особливо переважало в Харківській губернії, у двох інших лівобережних губерніях ця цифра була значно менша. Оренда землі, як один із шляхів розширення селянського землеволодіння, при тих умовах, на яких вона відбувалася, не сприяла удосконалюванню землеробства.

Зміни в землекористуванні та землеволодінні призвели до поступового витіснення дворянського землеволодіння. Відбувався процес збільшення площі селянського землеволодіння за рахунок поміщицького землеволодіння. Зростало церковне та монастирське землеволодіння.

У лівобережних губерніях проблема малоземелля та безземелля набувала особливого значення через те, що тут середній наділ поміщицьких селян на одну ревізку душі був найменшим в Україні – 2,5, тоді як в правобережних губерніях – 2,9, південних – 3,7 дес. Розвиток капіталізму в сільському господарстві супроводжувався подальшим соціальним розшаруванням селянства.

Через неможливість забезпечити себе продовольством та коштами завдяки веденню сільського господарства, селяни шукали шляхи поповнення сімейного бюджету. Одним із таких шляхів були кустарні промисли. За кількістю промислів Чернігівщина посідала одне з перших місць серед усіх губерній Росії. Через високе аграрне перенаселення лівобережні губернії давали особливо високий відсоток сільськогосподарських заробітчан та переселенців.

Отже, сільське господарство незважаючи на існуючі перешкоди, поступово переходило на капіталістичні відносини, тим самим забезпечуючи передумови для економічного зростання регіону. Використання сільськогосподарських машин, найманої праці, розширення грошово-ринкових відносин, спеціалізації у виробництві сільськогосподарської продукції, диференціація селянства свідчили про поступовий розвиток капіталізму в сільському господарстві.

У третьому розділі **“Проведення столипінської аграрної реформи на Лівобережній Україні”** розглянуто причини, основні положення та особливості реалізації Столипінської аграрної реформи в лівобережних губерніях, організацію та впровадження агрономічних заходів, системи дрібного кредиту на селі. Звернено увагу на соціально-економічне становище сільськогосподарських виробників.

Під час реформи відбувалося поступове зростання селянського землеволодіння як наслідок його індивідуалізації та прагнення до прибутковості господарств, поступове зменшення поміщицького землеволодіння як закономірний процес розвитку капіталізму в сільському господарстві. З 9 листопада 1906 р. до 1 вересня 1914 р. було подано заяв про закріплення землі в приватну власність у Харківській губернії 142913 домовласників (42,1 %), Полтавській – 11517 (14,4 %), Чернігівській – 21812 (11,5 %). Площа закріпленої в приватну власність землі становила в Харківській губернії 937193 дес. (37,2 %), Полтавській – 44402 дес. (13,8 %), Чернігівській – 86675 дес. (6,9 %) ⁵⁴.

⁵⁴ *Бочаров В.* Столипінська аграрна реформа в Катеринославській і Харківській губерніях (1906-1916 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Донецьк, 2001. – С. 70.

Подолавши різні труднощі на 1 травня 1915 р. 84,4 % домовласників Полтавської, 73,1 % Чернігівської та 68,4 % Харківської губерній, що подали заяви про закріплення землі, стали власниками наділів⁵⁵. Загальна площа закріпленої землі на Лівобережжі складала 1067544 дес.⁵⁶

Аналіз агрономічних заходів на Лівобережжі в цей період дає підставу зробити висновки, що реформа виявила необхідність надання селянам агрономічної допомоги, посилила увагу до цього з боку держави та місцевих органів влади. Створювалися нові машинобудівні підприємства, які були спрямовані на задоволення потреб сільського господарства; діяльність землевпорядних комісій і земств головним чином спрямовувалась на підтримку хутірських та відрубних господарств, хоча поступово поширювалася на всі верстви сільського населення. Значну роль у збільшенні селянських наділів відіграв Селянський Поземельний банк, який був одним із важливих механізмів реалізації нової аграрної політики. Він сприяв перерозподілу землі в напрямі її більш ефективного використання новими землевласниками-селянами, які мали певний господарський досвід, бажання та можливості поступового поліпшення свого добробуту.

Значного поширення під час реформи набув переселенський рух. За рахунок перерозподілу земель селян, які переселилися у східні регіони Російської імперії, скоротилася кількість малоземельних селян і збільшився прошарок заможних, які концентрували у своїх руках землю.

Таким чином, столипінська аграрна реформа мала певні відмінності на Лівобережжі. Одним із найголовніших чинників, який обумовлював реалізацію реформи був рівень общинного землеволодіння в губернії.

У четвертому розділі “Вплив аграрних перетворень на сільське господарство” досліджено зміни в сільському господарстві Лівобережної України, зумовлені проведенням столипінської аграрної реформи.

У розвитку сільського господарства під час столипінської реформи відбувались процеси поступового збільшення посівних площ, особливо під зерновими та технічними культурами, урожайності цих культур внаслідок того, що вони користувались великим попитом на ринку та збільшенню уваги селянства до раціональних технологій. Селяни одержали можливість стати власниками своєї землі, поступово перетворюючись на відносно самостійних суб'єктів господарської діяльності, які не були обмежені правилами організації господарства та відчували злиття родини з певною ділянкою землі, що надавало можливість постійного та довгострокового

⁵⁵ *Россия 1913 год. Статистико-документальный справочник.* – СПб., 1995. – С. 66.

⁵⁶ *Дубровский С. Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в начале XX века.* – М., 1963. – С. 249.

вкладання коштів і власної праці в землю для отримання позитивних для себе результатів. У галузі тваринництва відбулись якісні зміни, пов'язані з орієнтацією селянських господарств на потреби ринку; збільшення уваги селянського населення до правильно організованої системи ведення тваринництва; поступове зростання витрат держави на ці цілі, активна діяльність земств у цьому напрямі.

Внаслідок столипінської реформи диференціація селянства зростає, процес обезземелення відбувався інтенсивно і земля зосереджувалась у руках заможних господарів. За рахунок перерозподілу земель селян, які переселилися у східні регіони Російської імперії, скоротилася кількість малоземельних селян і збільшився прошарок заможних, які концентрували у своїх руках землю. Однак, при цьому зростало і число бідних селян. Збереження великого панського землеволодіння не дозволяло розв'язати проблему малоземелля і безземелля.

Підвищення активності селян у справі покращення свого економічного становища змушувало їх шукати різні форми найвигіднішого збуту своєї продукції, що покликало значне збільшення кількості та активізації діяльності земських кас дрібного кредиту, збутових, кредитних, споживчих кооперативів.

Отже, столипінська аграрна реформа не лише змінила відносини землеволодіння та землекористування на Лівобережній Україні, але і позитивно вплинула на вдосконалення рівня матеріально-технічної бази й агрокультури регіону.

У **висновках** підсумовуються наступні основні положення, що виносяться на захист:

– У вітчизняній історіографії питання розвитку сільського господарства Лівобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст. не було предметом спеціального наукового дослідження. Джерельна база з цієї проблеми є достовірною і достатньою для комплексного дослідження обраної теми.

– В аграрному секторі лівобережних губерній наприкінці XIX ст. спостерігалось переплетення різних соціально-економічних укладів та соціальних типів господарств. Існування екстенсивних форм сільськогосподарського виробництва було основним гальмом у розвитку ринкових відносин. Хоча в розвитку сільського господарства Лівобережжя спостерігався ряд нових тенденцій: утворення кооперативних товариств по збуту сільськогосподарської продукції; значний розвиток споживчої кооперації; активна участь земств у процесі купівлі-продажу товарів, необхідних і доступних селянам. Поширення використання сільськогосподарських машин, найманої праці, розширення грошово-ринкових відносин, спеціалізації регіонів у виробництві

сільськогосподарської продукції, диференціація селянства свідчили поширення ринкових відносин у сільському господарстві. Селянське господарство з економічної точки фактично стало альтернативою поміщицькому.

– Подальший розвиток внутрішнього і зовнішнього ринків, поглиблення суспільного поділу праці, взаємозв'язок сільського виробництва з переробною галуззю промисловості сприяли прогресу сільськогосподарського виробництва та розвитку товарного землеробства, господарській спеціалізації Лівобережної України на виробництві пшениці, а з технічних культур – тютюну та цукрового буряка. Внаслідок розвитку ринкових відносин та зростання попиту на зернові та технічні культури зробили сільське господарство достатньо перспективним заняттям. Сільське господарство набувало все більшого підприємницького характеру, яке визначало його орієнтацію на високоприбуткові галузі. При цьому середня врожайність основних хлібних культур по Україні на межі століть найменшою була саме на Лівобережжі.

– Необхідно визнати, що столипінська реформа була складним, часто суперечливим процесом у розвитку суспільства, і наслідки її не були однозначними для різних прошарків населення. Перед початком столипінської аграрної реформи співвідношення общинного та подвірного землеволодіння в лівобережних губерніях різнилося, що призводило до особливостей у її впровадженні. Під час реформи з одного боку відбувалося поступове зростання селянського землеволодіння, а з іншого – зменшення поміщицького землеволодіння, що було закономірним процесом у розвитку капіталізму в сільському господарстві. Діяльність землевпорядних комісій і земств головним чином спрямовувалась на підтримку хутірських та відрубних господарств. Одним із важливих механізмів реалізації нової аграрної політики був Селянський Поземельний банк, діяльність якого сприяла збільшенню селянського землеволодіння. За рахунок перерозподілу земельних наділів селян, що переселилися у східні регіони Російської імперії на Лівобережжі скоротилася кількість малоземельних селян і збільшився прошарок заможних.

– Столипінська аграрна реформа позитивно вплинула на розвиток сільського господарства Лівобережжя. Індивідуалізація селянського землеволодіння призвела до збільшення кількості господарств, які задовольняли ринковий попит на продукцію сільськогосподарського виробництва. Перехід до нової системи землеволодіння та агрономічні заходи посилювали зв'язки між сільським господарством та промисловістю Лівобережжя. Підвищення активності селян у справі покращення свого економічного становища змушувало їх шукати різні форми найвигіднішого збуту своєї продукції, що призвело до збільшення кількості земських кас дрібного

кредиту, збутових, кредитних, споживчих кооперативів. Реформа виявила необхідність надання селянам агрономічної допомоги, посилила увагу до цього з боку держави та місцевих органів влади.

– Соціально-економічне становище сільськогосподарських виробників у зазначений період було досить важким. Розвиток ринкових відносин посилював розшарування серед селян. Через неможливість забезпечити себе продовольством та коштами за рахунок сільського господарства, селяни займалися кустарними промислами, заробітчанством та переселялись до інших регіонів Російської імперії. Зміни у становищі сільськогосподарських виробників почали особливо позначатися під час проведення столипінської реформи. Реформа викликала підвищення уваги до раціонального ведення господарства. У цей період відбулася перебудова світогляду селянина в напрямі розкриття власного потенціалу. Активізація особистісного фактору у справі господарювання була одним із найважливіших результатів реформи.

Список опублікованих праць за темою дослідження:

1. *Раєвський С.М.* Сільське господарство Лівобережної України в другій половині XIX – початку XX ст. // Сумська старовина. – Суми, 2003. – Вип. № 11-12. – С. 37-46.
2. *Раєвський С.М.* Розвиток сільського господарства Лівобережної України наприкінці XIX – початку XX ст.: історіографія проблеми // Наука. Релігія. Суспільство. – Донецьк, 2004. – Вип. №4. – С. 44-49.
3. *Раєвський С.М.* Сільське господарство Лівобережної України наприкінці XIX – початку XX ст. // Вісник Київського славістичного університету. – К., 2005. – Вип. № 20. – С. 165-172.
4. *Раєвський С.М.* Переселення селян з Лівобережної України на Далекий Схід наприкінці XIX – початку XX ст. // Сумська старовина. – Суми, 2005. – Вип. № 15. – С. 144-151.
5. *Раєвський С.М.* Вплив столипінських аграрних перетворень на розвиток сільського господарства Лівобережної України // Сумська старовина. – Суми, 2005. – Вип. № 16-17. – С. 105-110.
6. *Раєвський С.М.* Переселенський рух селян з Лівобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст. // Шевченківська весна: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, присвяченої 60-річчю Великої Перемоги. – К., 2005. – С. 120-121.
7. *Раєвський С.М.* Вплив столипінської аграрної реформи на розвиток сільського

господарства Лівобережної України // Проблеми історії України. Програма і матеріали конференції, присвяченої 60-річчю Перемоги над фашизмом. – К., 2005. – С. 27-30.

8. *Раєвський С.М.* Сільське господарство Лівобережної України під час проведення столипінської аграрної реформи // Проблеми історії та історіографії України. Програма і матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 15-річчю з Дня Незалежності України. – К., 2006. – С. 57-61.

АНОТАЦІЯ

Раєвський С.М. Сільське господарство Лівобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2006.

Дисертація присвячена комплексному дослідженню сільського господарства Лівобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст. Досліджено стан пореформеного сільського господарства Лівобережжя. Визначено найбільш пріоритетні галузі сільського господарства лівобережних губерній, вказуються основні тенденції їх розвитку. З'ясовано особливості впровадження столипінської аграрної реформи в лівобережних губерніях. Проаналізовано зміни в сільському господарстві Лівобережної України, зумовлені проведенням столипінської аграрної реформи: зміни в землеробстві і тваринництві, впровадження агрономічних заходів у селянських господарствах, урожайність сільськогосподарських культур; окремі аспекти діяльності земських установ у справі розвитку сільського господарства. Розглядається соціально-економічне становище сільськогосподарських виробників.

Ключові слова: сільське господарство, Україна, реформа, оренда, община, побут.

АННОТАЦИЯ

Раевский С.М. Сельское хозяйство Левобережной Украины в конце XIX – начале XX ст. – Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Национальный педагогический университет

имени М.П. Драгоманова. – Киев, 2006.

Диссертация посвящена комплексному изучению сельского хозяйства Левобережной Украины в конце XIX – начале XX ст. Исследуется положение пореформенного сельского хозяйства Левобережья. Определяются наиболее приоритетные отрасли сельского хозяйства, показываются основные тенденции их развития. Анализируются изменения обусловленные проведением столыпинской аграрной реформы. Рассматривается социально-экономическое положение сельскохозйственных производителей.

Определено, что в аграрном секторе левобережных губерний в конце XIX ст. наблюдалось переплетение разнообразных социально-экономических форм. Формирование рыночных отношений в левобережных губерниях происходило довольно трудным путём, что было обусловлено существованием значительной части феодальных пережитков. Одной из преград развития сельского хозяйства было нежелание высших правительственных кругов применить эффективные и решительные шаги с целью его реформирования.

Отсутствие капиталов и агрономических знаний делало невозможным распространение новых, интенсивных форм хозяйствования. Аренда земли, как один из путей расширения крестьянского землевладения, при тех условиях, на которых она происходила, не оказывала содействие совершенствованию земледелия.

Установлено, что в развитии сельского хозяйства происходило постепенное увеличение посевных площадей под зерновые и технические культуры; рост крестьянского и уменьшение помещичьего землевладения; увеличение внимания крестьян к правильно организованной системе ведения хозяйства; активная деятельность земств в этом направлении.

Проанализировано влияние Столыпинской земельной реформы на увеличение урожайности сельскохозйственных культур благодаря внедрению агрономических мероприятий в крестьянских хозяйствах, увеличение внимания крестьян к рациональному ведению своих хозяйств, помощи земств.

Рассмотрение агрономических мероприятий на Левобережье в этот период дает основание сделать выводы, что реформа проявила необходимость предоставления крестьянам агрономической помощи, усилила внимание к этому со стороны государства и местных органов власти. Создавались новые машиностроительные предприятия, направленные на удовлетворение нужд сельского хозяйства. Деятельность землеустроительных комиссий и земств в основном была направлена на поддержку хуторских и отрубных хозяйств, хотя постепенно распространялась на все слои сельского населения. Значительную роль в увеличении крестьянских наделов сыграл Крестьянский Поземельный банк,

который был одним из важных механизмов реализации новой аграрной политики государства.

Отмечено, что, столыпинская реформа открывала путь более эффективным методам ведения хозяйства и направляла усилия крестьян на возможность улучшения своего экономического положения, на приспособление к рыночному ведению хозяйства. За счет перераспределения земель крестьян, которые переселились в восточные регионы Российской империи, сократилось количество малоземельных крестьян, увеличилась прослойка зажиточных, которые концентрировали в своих руках землю.

Исследуется вопрос социально-экономического положения сельскохозяйственных производителей. Повышение активности крестьян в деле улучшения своего экономического положения заставляло их искать разные формы более выгодного сбыта своей продукции, что вызвало значительное увеличение количества и активизации деятельности земских касс мелкого кредита, сбытовых, кредитных, потребительских кооперативов.

Ключевые слова: сельское хозяйство, Украина, реформа, аренда, община, быт.

○ ANNOTATION

Raevskuy S.M. Agriculture of the left Dniper's bank of Ukraine at the end of the XIX-th – at the beginning of the XX-th centuries. – Manuscript.

The thesis for the scientific degree of a Candidate of Historical sciences. Speciality 07.00.01 – history of Ukraine. – National M. Dragomanov Pedagogical University. – Kyiv, 2006.

The thesis is devoted to complex research of the agriculture of the left Dniper's bank of Ukraine at the end of the XIX-th – at the beginning of the XX-th centuries. The situation of the post-reformed agriculture of the left Dniper's bank is explored. The important branches of agriculture of the left Dniper's regions and the ways of the development are shown. The features of Stolypin's reform in the left Dniper's regions are learnt. The Changes in the agriculture of the left Dniper's Ukraine that were called by Stolypin's reform are examined. The changes in the agriculture and stock raising, in the agronomical measures in the peasants economies, in the productivity of agricultural cultures and some aspects of the land establishments activities in the agriculture are analyzed. The social economic situation of the agricultural producers is examined.

Keywords: agriculture, Ukraine, reform, lease, community, way of life.